

POMOGÁTS BÉLA

MEGBÉKÉLT LÁZADÓ*

József Attilának nemcsak rövid élete volt zaklatott, hanem most már közel nyolc évtizedre kiterjedő utóélete is. Annak idején ő kérdezte az utókortól éppen Ady Endre költői sorsát faggatva:

„Meghalt? Hát akkor mért ölik naponta / szóval, tettel és hallgatással is?” Mondjuk ki: József Attila szellemét is többször megölték és megerősakolták. Csontjait több alkalommal áthelyezték, megesett, hogy titokban, a nyilvánosság teljes kizárásával (mint 1963-ban, a Kerepesi temető Munkásmozgalmi Pantheonjának előkertjébe), eszmevilágát és szellemi örökségét meghamisították, és valóságos irodalomtörténeti bűvészműtárványokkal kísérelték meg az uralkodó hatalom ízléséhez és dogmáihoz alakítani mindazt, amit szellemiségben és eszmékben, költészetben és emberi tanúságtételben hátrahagyott. Igen, József Attila emberi sorsa és költői öröksége, nem egyedül a mögöttünk hagyott közel fél évszázadban (1945 és 1990 között), nemegyszer az erőszakos és gátlástalan politika, illetve irodalomtörténeti mesterkedések kiszolgáltatott áldozata volt.

Szabadjon felidézni két személyes tapasztalatot. 1991. március 15-én az első szabadon választott kormány művelődési minisztere, Andrásfalvy Bertalan József Attila-díjjal tüntetett ki, s az ünnepséget megelőző percekben egy rádiós hölgy megkérdezte: „Nem zavarja önt, hogy egy József Attiláról elnevezett díjat kell átvennie?”

Őszintén mondom, nem értettem a kérdést, ezért visszakérdeztem, majd döbbenet hallottam a magyarázatot: „József Attila kommunista volt”. Nem sokkal korábban, még a rendszerváltás napjaiban láttam egy budapesti kertvárosi utcában, hogy valakik a József Attila utca tábláját bekenték fekete szurossal, és eljutott hozzám annak híre is, hogy újpesti szobrát le akarták dönteni. Régen történtek ezek, talán nem is kellene beszélni róluk, de azt a kálváriát, amelyet József Attila emléke és öröksége bejárt (és ennek a kálváriának a része volt korábbi „kommunista költőként” történt megdicsőülése is!), nehéz mellékesnek tekinteni...

A tanulmányt rövidítve közöljük.

József Attila szüntelenül meghalt és szüntelenül feltámadott, evilági Krisztusként, mondhatnám: „lázadó Krisztusként”, akivel mindig kénye–kedve szert járt el a történelem, a hatalom és a politika. Pedig ennek a mindig megerősakolt és megalázott szellemnek valódi és a földi létben is felismerhető transzcendenciája van – és ez költészete. József Attila sorsát ugyanis nem a mindenkori politikai kurzusok atavisztikus színjátékai, szellemi kannibalizmusa szabja meg, hanem az a költészet, amelyet küzdve a világgal és a szenvedéssel, költőként mindig diadalmasan létrehozott. Van persze ennek a költészetnek eszmei közéleti és politikai üzenete is. Figyelni mégis magára a költészetre kell mindenekelőtt: arra az értékvilágra, amelynek maga a költészet – a filozófus Johann Georg Hamann szerint: „az emberiség anyanyelve” – ad a hétköznapi világnál, vagyis a politika és az ideológia világánál magasabb értelmet és küldetést. Talán mostanára már véget érnek a József Attila sorsa és öröksége körül zajló küzdelmek, és felmagasodhat a költő, aki nem pártokkal és doktrínákkal, hanem Istennel és a történelemmel, az emberiséggel és Magyarországgal folytatott dialógust.

JÓZSEF ATTILA BALOLDALISÁGA

Ma már, legalábbis az én tapasztalataim szerint, nem kell a költő emlékének értetlen és indulatos politikai vádaskodásokkal szembesülnie. Ám jöhetnek, a mögöttünk lévő egy–két évtized kutatásai hitelesen és árnyaltan mutatják be József Attila elhelyezkedését a két világháború közötti magyar szellemi és politikai élet irányzatai között, mégsem felesleges felhívni a figyelmet gondolkodásának és világgépének néhány olyan tulajdonságára, amely korábban, főként az iskolai irodalomkutatásban, talán nem kapott megfelelő magyarázatot. Ilyennek vélem például a költő baloldaliságának kérdéskörét.

József Attila, ez mindenképpen vitathatatlan, szocialistának, szocialista költőnek tartotta magát: ezt versek, tanulmányok és nyilatkozatok egész sora tanúsíthatja. Vagyis a két világháború közötti magyar szellemi életen belül a baloldalhoz tartozott: tanulmányozta a Marxtól és Engelstől származó ideológiát, elítélte a tőkés társadalmi rendet, a Horthy Miklós kormányzó nevéhez fűződő hatalmi berendezkedést, és életének egy nem túlságosan hosszú nyúló szakaszán (1931 után) részt vett az illegális kommunista párt tevékenységében. Mindez nem jelentett kivételes írói életutat a két világháború közötti korszakban, midőn a magyar irodalmi élet igen nagy része ellenzékiként és baloldaliként határozta meg magát, gondoljunk akár a Nyugat körül gyülekező irodalomra, akár a népi írói – mozgalomra.

Igaz, ez a két írói tábor nem fogadta el a marxista ideológiát, és idegenkedve vagy éppen elítélő módon tekintett a kommunista mozgalom törekvéseire.

A történelem, tudjuk jól, szinte mindig az uralkodó politikai és hatalmi tényezők játékszere. A „baloldaliság” (és a „jobboldaliság”) fogalma ilyen módon vált játékszerré a mögöttünk lévő fél évszázadban is: korábban minden, amit az uralkodó hatalom értéknek tekintett, baloldali minősítést kapott, hogy azután a rendszerváltás után maga a „baloldaliság” váljon gyanús fogalommal. Holott, talán megkockáztatjuk azt a megállapítást, hogy a kommunista rendszer valóságos hatalmi stratégiájának és működésének az igazi „baloldalhoz” tehát az emberi szabadság és egyenlőség eszményéhez vajmi kevés köze volt, hiszen leginkább éppen a szabadság és az egyenlőség eszményeit csúfolta meg. Mint ahogy a két világháború közötti korszak végén uralkodó rendszernek sem volt igazán köze a „jobboldaliság” hagyományos értékeihez, azaz a nemzeti függetlenség és a nemzeti identitás értékvilágához.

Hogy az igazi „baloldaliság” valójában mit is jelent, azt egy Babits Mihálytól származó idézettel tudnám hitelesen megvilágítani. Babits természetesen nem volt szocialista, de maga nagy kulturális tradíciókra épített nemzeti és demokratikus elkötelezettsége szerint „baloldali” volt. *Baloldal és nyugatosság* című, 1930-ban keltezett személyes vallomásában olvasom a következőket: „Mi mások voltunk, s nagyobb kockázatot vállaltunk. Nem a politika választott el előzőinktől, hanem éppen, hogy túl voltunk az ő politikájukon; az ő problémáik minénkünk nem voltak problémák; a mieink nem is politikai, hanem világnézeti problémák voltak; tudtuk, éreztük, hogy ezen múlik minden; a magyar politika kicsinyes játék volt csak; mi kérdéssé tettük magát a magyarságot, magát a politikát s emberségünket és művészetünket; átéltünk minden világnézetet, szocializmust és arisztokratizmust, apostolokét és tiszta artistákét; s ha csak szép verseket akartunk – mint Ady mondta „gyönyörűket írni”: az is több volt, mint egyszerűen csak szépvers, az is tüntetés volt és tiltakozás az egész akkori magyar glóbus ellen, mely nem ismert verset a cigány nótáján túl. Ebben voltunk valahogy mind baloldaliak, azaz ellenzék; noha egymás közt a legkülönbözőbb hitvallással, egyenként is, és érvek sorjában, a legkülönbözőbb hitvallásokat járva meg.” Végezetül pedig a következőket jegyezte le: „Az **irodalmi** baloldal az igazi, azokból rekrutálódik, akik nem engedelmes **girouette**-jei a szeleknek, hanem szabad madarak ellenséges viharok közt, pártjuk az igazság, osztályuk a nép; s ezenkívül egyedül vannak, egyedül az egész világ ellen.”

Míndezt tulajdonképpen (minden személyes nézeteltérésük ellenére) aláírhatta volna József Attila is. Az ő „baloldaliságának” persze nem az irodalom volt a

forrása, mint Babits esetében, hanem a külvárosi tapasztalat, a proletár-létezés, a személyes élményvilág. Ezek nyomán fogadta el a marxista elméletet, és csatlakozott az illegális kommunista párthoz, hogy aztán tapasztalatokat: igen kiábrándító tapasztalatokat szerezve ennek a pártnak a körében, radikálisan szakítson kommunista meggyőződésével és kapcsolataival. József Attila a maga személyes élményei vezették a kommunisták táborába, és ugyancsak a maga személyes élményei érlelték meg benne a szakítás gondolatát, azt az elhatározást, hogy elutasítsa az illegális párt Moszkvából vezérelt ideológiáját, mi több, nyíltan bírálóként lépjen fel ezzel az ideológiával és magával a párttal szemben. Természetesen nem ő volt az egyetlen, aki ezt az utat járta be, talán elegendő, ha mellette Illyés Gyulára, Kodolányi Jánosra, Fejtő Ferencre és Radnóti Miklósrá, majd az 1945-ös történelmi fordulat után néhány esztendővel a kommunista hatalom valódi arcát felismerő Déry Tiborra, Zelk Zoltánra, Benjámin Lászlóra, Nagy Lászlóra és Juhász Ferencre, vagy éppen az erdélyi Méliusz József-re, Sütő Andásra és Páskándi Gézára, a szlovákiai Fábry Zoltánra gondolok. József Attila és ők egyaránt vállalhatták volna Babits Mihály imént idézett szavait – ezzel együtt megmaradtak a baloldalon, amely természetesen nem a kommunista párt oldala volt.

De térjünk vissza József Attila közelébe. Az ő szocializmusát (eltekintve néhány esztendőös mozgalmi korszakának heveny elkötelezettségétől) nem pusztán a szociális elégedetlenség osztályharcos indulatai vezérelték, hanem társadalomlélektani és etikai megfontolásai is. Van egy **Szerkesztői üzenet** című írása a *Szép Szó* című folyóirat 1936 áprilisi számában, ebben egy olyan levélíróval száll vitába, aki nehezményezte baloldali radikalizmust és a vallási tanításokat elutasító meggyőződését. „Őn azt írja – szól az üzenet – örömmel olvasta néhány olyan versemet, melyekben megnyilatkozik az igaz bűntudat, s most mégis megmaradtam hitetlennek. Kedves Uram, én hiszek az eredendő bűnben és azért vagyok híve a tudományos szocializmusnak”. Majd így folytatja: „Ne feledkezzék meg arról sem, hogy az osztálytársadalmakban azoknak a bűnöknek a tudata, melyek csak azért bűnök, mert büntetés jár értük, homályosítja el az eredendő bűnnek, a szeretet ellen elkövetett bűnnek tudatát (ha ugyan egyáltalában engedi létrejönni), és ez teszi lehetetlenné, hogy megbocsátására képesek és alkalmasak legyenek az emberek fiai”. Van ebben a kijelentésben (hitvallásban?) valami mélyen keresztény elem, az tudniillik, hogy József Attila az osztálytársadalmak világában tapasztalt anomáliák (az emberek elnyomását és kizsákmányolását) a felebaráti szeretet parancsolatával szemben elkövetett bűnnek nevezi, és az általa kívánatosnak tartott társadalmi átalakulást az erkölcsi megigazulás fogalmához köti.

Mindennek természetesen semmi köze ahhoz a mereven parancsuralmi ideológiához, amely a Szovjetunióban, különösen Sztálin diktatúrája idején a társadalom megnyomorítója lett, és amely a magyarországi illegális mozgalomban is érvényesült. Következésképpen József Attilának szakítani kellett a szovjet rendszerrel és a kommunista ideológiával. Azok az életrajzi, valamint filológiai adalékok, amelyekre a szakirodalom az utóbbi másfél évtizedben rámutatott, valóban meggyőző módon igazolják azt, hogy a költő és a kommunista mozgalom útjának törvényszerűen el kellett egymástól válnia...

A kérdésnek tehát, hogy József Attilát milyen események és megfontolások fordították a szovjet rendszer és a kommunista mozgalom ellen, mára terjedelmes irodalma van. Mindenekelőtt Horváth Iván idevágó tanulmányaira (**József Attila és a párt**. Gondolat – jel 1988. 1. szám, **József Attila kommunizmus**. Irodalomismeret 1992. 2-3. szám, **József Attila és a párt**. In: **Miért fáj ma is. Az ismeretlen József Attila**. Budapest, 1992) gondolkodok, ezek igen részletesen tárják fel annak történetét, hogy a költő miért és miként szakított a kommunista mozgalommal. Horváth Iván itt (szemben a korábbi magyarázatokkal, amelyek arra törekedtek, hogy meghamisítsák vagy homályban hagyják József Attila és az illegális párt konfliktusát) egyértelműen kimondja, hogy a költő „1934-ben megszűnt kommunista lenni”. Erre utal különben több tanulmánya és nyilatkozata, így a „proletárirodalom platformtervezetere” adott, 1931 szeptemberében kidolgozott és végül töredékben maradt válasza, valamint egy 1934-ből származó kézirat-töredéke, amelyet Horváth Ivánnak a **Miért fáj ma is** című kötetben közölt tanulmánya foglal magába...

Azt, hogy a költő kiábrándult a kommunizmus „hitéleteiből”, és szakított a kommunista mozgalommal, nemcsak tanulmányok és tanulmánytöredékek igazolják, hanem költemények is. Most nem azokra a klasszikus magaslaton számon tartott nagy költői művekre (az **Eszmélet**, a **Levegőt!**, a **Dunánál**, a **Thomas Mann üdvözlése** vagy a **Hazám** című versekre) gondolkodok, amelyeknek költői világa és üzenete a legkevésbé sem felel meg a harmincas évek második felében a kommunista mozgalomban és költészetben kötelező „osztályharcos” szemléletnek, hanem néhány olyan költeményre, amelyet az újabb szakirodalom kimondottan a szovjet rendszer és a kommunista ideológia elutasításaként tart számon. Ilyen mindenekelőtt az 1936 októberében keltezett **Világosítsd föl** című vers, ebben olvassuk az utóbbi évtizedben nemegyszer idézett sorokat: „Talán dűnyögi egy új mesét, / fasiszta kommunizmusét - / mivelhogy rend kell a világba, / a rend arravaló, / hogy ne legyen a gyerek hiába / s ne legyen szabad, ami jó.” És ilyen költői üzenet-

ként szokás számon tartani az **Ős patkány terjeszt kórt** kezdetű költeményt, amely egyszerre ítéli és utasítja el a kommunizmusban és a faszizmusban alakot öltő zsarnoki rendszereket: „S mert a nemzetekből a szellem / nem facsar nedves jogokat, / hát egymás ellen új gyalázat / serkenti föl a fajokat. / Az elnyomás csapatban károg, / élő szívre, mint dögre száll - / s a földgolyón nyomor szívárog, / mint hülyék orcáján a nyál.”

Az imént idézett költemény azt a kétségbeesést fejezi ki, amelyet a költőnek a világban széttekintve – európai zsarnokságok rettenetes hatalmának tudatában – kellett éreznie. József Attila szívében azonban mindig akadt egy kis zúg, ahol életre kelt a reménykedés. Ebben a kétségbeesésről tanúszkodó költeményben is végül megszólal valami, igaz, nagyon is elégikus hangú történelmi bizalom. Ennek azonban már semmi köze a kommunista eszmék agresszív messianismusához: „S mégis bízom. Könnyezve intlek, / szép jövőnk, ne légy ily sivár! .... Bízom, hisz, mint elődeinket, karóba nem húznak ma már. / Majd a szabadság békessége / is eljön, finomul a kin - / s minket is elfelednek végre / lugasok csendes árnyain.”

JÓZSEF ATTILA MAGYARSÁGA

Annak a nemzedéknek, amelyhez József Attila is tartozott, a magyarságképét, a nemzeti ügyekben kialakított gondolkodását mindenekelőtt Trianon szabta meg. A trianoni országcsonkítás igazságtalansága következtében mélyen átélt személyes fájdalomhoz képest akkor: a húszas évek elején jóformán háttérbe szorult az 1918–1919-es forradalmak emléke, sőt háttérbe szorult a maradék ország társadalmi és politikai átalakításának ügye is. A trianoni döntések következtében elszenvedett nagy, közös sérelmeket szinte minden költő és író megrendüléssel és felháborodással élte át, nemcsak a konzervatív irodalmat képviselő Herczeg Ferenc, Vargha Gyula, Sík Sándor és Bodor Aladár, nem csupán a nemzeti radikalizmus eszméit megszólaltató Szabó Dezső és Oláh Gábor, és nemcsak a kisebbségi létbe szorított írók, mint az erdélyi Áprily Lajos, Reményik Sándor, Tompa László, Kós Károly és Makkai Sándor vagy a felvidéki Mécs László és Fábry Zoltán, hanem a liberális polgári irodalom képviselői, a Nyugat táborának nagyjai, így Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Somlyó Zoltán, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Karinthy Frigyes és az akkor fellépő fiatal költők és írók is, közöttük Illyés Gyula, Németh László, Kodolányi János, Márai Sándor és természetesen József Attila is.

Az útjára induló költő pályakezdekésekor is feltűnnek a trianoni versek, nem véletlenül, hiszen diákkorának otthona a húszas évek elején az a Makó volt, amely az új határ szomszédságában naponta szerzett tapasztalatokat a trianoni döntés köznapi következményeiről; első mesterét pedig abban a Juhász Gyulában találta meg, aki maga is trianoni fájdalomok elégikus hangú költője volt. A tizenhét esztendő József Attila egyik korai versében, a **Nem! Nem! Soha!** címűben a következő módon tör fel a trianoni fájdalom: „Szép kincses Kolozsvár, Mátyás büszkesége / Nem lehet, nem, soha! Oláhország éke! Nem teremhet Bánát a rácnak kenyeret! / Magyar szél fog fújni a Kárpátok felett!” A **bús magyar éneke** című versben ugyanez a fájdalom, a korábbi, harciasabb hangoltság után, akárcsak mesterénél: Juhász Gyulánál, elégikus színezetet kap: „Titokzatos messzeségben istent keres magyar hangja, / régi honát, testvéreit – mást se tehet – siratgatja. / Piros kedve pillangó volt, sárba fulladt ott Erdélyben, / zöld reménye foszlányai meghaltak a Felvidéken.”

Az ország megcsonkításán érzett fájdalom az idők múlásával enyhült, nemcsak József Attila, hanem Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Áprily Lajos és Reményik Sándor esetében is, a költői panaszt az a törekvés váltotta fel, amely a megmaradt országnak új és tartósabb eszményeket kívánt adni. A trianoni bukás ugyanis arra is rávilágított, hogy az első világháború előtti korszaknak nem voltak olyan közösségi eszményei, nem volt olyan nemzeti stratégiája, amely védelmet tudott volna adni a bekövetkezett nemzeti tragédiával szemben. Nemcsak a fiatal József Attila, mások is úgy gondolták, hogy a trianoni végzettel szemben csakis egy új nemzeti felemelkedés fejthet ki hatékony ellenerőt. Ennek a felemelkedésnek (vagy legalább megerősödésnek) a húszas évek új magyar irodalma egyetemleges meggyőződése szerint két igazi erőforrása lehetett (volna): a társadalmi és a kulturális megújulás. A társadalmi megújulás vágya fejeződött ki József Attilának azokban a költeményeiben, amelyek a magyar falu szociális elmaradottságának szorongató tapasztalataival vetettek számot: az **Aratás előtt, a Magyarok** (két változatban is), a **Tiszazug és a Falu** című versekre gondolok a többi között. Hadd idézzem most csupán ez utóbbi (1934 nyarán keltezett) költeményt:

„... Hallgatom az álmodó falut.
Szorongó álmok szállnak;
meg-megrebbentik az elaludt
árnyú fűszálat.

*Alszanak az egek, a mezők.
Ostorok, csizmák, kések.
Lombok közt a tiszta, tág közök.
S a levélrések.
Alszanak a nyers, nehéz szavú,
kiszikkadó parasztok.
Dombocskán, mint szívükön a bú,
ülök. Virrasztok.”*

A magyar falvak sivár elmaradottságát bemutató versek készítették elő József Attila rövid ideig tartó „népi” korszakát, midőn a hazai társadalom radikális átalakítására törekvő Bartha Miklós Társaság tagjai között kereste a szociális reformokhoz elvezető utat. A társaság, amelynek a népi írói mozgalom előkészítésében is volt szerepe, a forradalmakból és az ellenforradalmakból egyformán kiábrándult, általában vidéki származású értelmiségi fiatalság gyülekezőhelye volt, és a magyar falusi társadalom átalakításában: a radikális földreformban és a parasztság gazdasági, illetve kulturális felemelkedésében jelölte meg stratégiai céljait. József Attila a társaság keretében a korai „népi mozgalom” kulturális stratégiájának kidolgozását vállalta, ennek során 1930 tavaszán dolgozta ki Fábián Dánielnek, a Bartha Miklós Társaság ügyvezető elnökének segítségével a **Ki a faluba!** címet viselő kiáltványt, amely a falukutató mozgalom programját rögzítette. Ennek a programnak az elméleti alapvetése, a népi mozgalom nemegyszer romantikus elemekkel, a parasztságban és a paraszti hagyományban jelölte meg a nemzeti kultúra eredeti szellemiségének hordozóját és kifejezőjét. „Ősi kultúraértékeinket – hangzik a kiáltvány érvelése – a magyar paraszt s a paraszti eredetű nép őrizte meg, de az ő lelkében fekszenek hatékonyan az idegen kultúráknak mindama rétegei is, amelyek megmagyarosodtak, amelyek tehát alkalmasok voltak, hogy a magyar szellem megélje őket. Szálljatok alá és lépjete fel!”

A falukutató mozgalom csak rövid időre vonzotta magához József Attilát, ezt követve mélyedt el a marxista elmélet tanulmányozásában és csatlakozott az illegális kommunista mozgalomhoz. Költészetének szociológiai vonatkozásában és, hogy így mondjam, „tájrajzában” is feltűnnek ennek az eszmei fordulatnak a következményei. A falú népe helyett a külvárosok nem kevésbé sivár életviszonyokra kárhoytatott népét és falusi környezet helyett a külvárosok elhanyagolt világát idézték a harmincas évek közepének költeményei. Így az **Elégia** című, 1933 tavaszán keltezett költői mű,

amely nemcsak a külvárosok vigasztalan képét mutatta be, hanem a költő elemi szolidaritását is kifejezésre juttatta az ott élő emberek iránt :

*„ Tudod –e,
milyen öntudat kopár öröme
húz – vonz, hogy e táj nem enged és
miféle gazdag szenvedés
taszít ide?
Anyjához tér így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.
Igazán
csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatsz,
óh lélek! Ez a hazám.”*

Mint már korábbi fejtegetéseink során igazolni kívántuk, a harmincas évek közepétől József Attila nem tekinthető kommunistának, de nem tekinthető ortodox marxistának sem. Éppen a kései nagy költeményei: *A Dunánál*, a *Thomas Mann üdvözlése* és a *Hazám* tanúsítják azt, hogy mind a „magyarságra”, mind az „európaiságra” vonatkozó nézetei mennyire mások voltak, mint a szűk látókörű és szektariánus mozgalmi politikusok és irodalmárok tantételei. És természetesen mások voltak, mint a korszak pusztán trianoni sérelmeket újra meg újra felelevenítő és korszerűtlen illúziós ábrándképek közé menekülő nacionalizmusának nézetei. Talán éppen ez a most említett három klasszikus költemény mutatja József Attila magyarságélményének és elkötelezett hazafiságának jellegzetes vonásait: a közép – európai szolidaritás eszméjét, az európai hagyomány és szellem iránt érzett ragaszkodását és népi (plebejus) hazaszeretetét.

Kezdjük talán a harmadikkal, a plebejus hazafiság és a magyarságélmény nagyszabású vallomásával. A hazaszeretet érzését a magyar költészet hagyományosan mindig személyes átéléssel fejezte ki, minthogy a költő mindig személyes fájdalomként élte át az ország és a nemzet veszélyeztetettségét, és tudjuk jól, hogy ez a veszélyeztetettség szinte mindig fennállott a magyarság ezeréves története során. A nemzetet féltő, a haza iránt érzett elkötelezettségét kifejező költészet természetesen a két világháború közötti korszakban is igen erős volt, és a kor nagy költői szinte közös kórusban adtak hangot hazafias érzéseiknek. Babits Mihály *Hazám!* Kosztolányi Dezső *A magyar*

romokon, Reményik Sándor *Eredj, ha tudsz!* Illyés Gyula *Haza a magasban*, Dsida Jenő *Psalmus hungaricus* című versei rendre a haza iránt érzett féltő ragaszkodásról tettek vallomást. Ennek a vallomásnak egy plebejus módon, tehát a nép elkötelezettségében gondolkodó költő nézőpontjából megfogalmazott változata József Attila 1937 májusában íródott, hét szonettből felépített *Hazám* című költeménye. Ez a mű a dolgozó nép kiszolgáltatottságát és sérelmeit fejezi ki, s ennek a plebejus nézőpontnak a kialakítása révén különbözik a korszak hazafias verseinek nagy többségétől. József Attila lázító tényeket vesz sorra, magának a népnek a tehetetlenséget is szóvá teszi. Mégis, költői érvelésének végén a nemzetféltés és a hazaszeretet nagy lírai vallomását adja, arra is utalva, hogy a magyar nép immár mostoha történelmének egy újabb válsága periódusához érkezett:

*„S mégis, magyarnak számkivetve,
lelkem sikoltva megriad –
édes Hazám, fogadj szívedbe,
hadd legyek hűséges fiad!*

*Totyogjon, aki buksi medve
láncon – nekem ezt nem szabad!
Költő vagyok – szólj ügyészedre,
ki ne tépje a tollamat!*

*Adtál földmívest a tengernek,
adj emberséget az embernek.
Adj magyarságot a magyarnak,*

*hogy mi ne legyünk német gyarmat.
Hadd írjak szépet, jót – nekem
add meg boldogabb énekem!”*

Hasonlóképpen a személyes magyarságélményt fejezi ki igen nagy költői intenzitással, egyszersmind ezt az élményt tágítja valóságos közép-európai hitvallássá *A Dunánál* című, 1936 júniusában született nagy költemény. Valójában ez a vers is a két világháború közötti korszak „trianoni” dilemmájára keres megoldást. A trianoni végzetre válaszoló magyar költők őszinte fájdalommal siratták el elveszített szülőföldjüket és a történelmi

országot, a gyász érzésébe mindazonáltal nem vegyült el a bosszúállás, a nemzeti gyűlölködés szelleme. Aki a Trianon után, kiváltképp a harmincas években született magyar irodalmat fellapozza, bizonyoságot szerezhet arról, hogy ettől az irodalomtól távol állott a gyűlölködés szelleme. A magyar írók soha sem beszéltek gyűlölettel a román, a szlovák, a szerb népről és kultúráról, ellenkezőleg, igyekeztek termékeny és békítő kapcsolatokat kiépíteni ezekkel a kultúrákkal, egy mindenképpen kívánt és remélt általános európai és közép–európai kiengesztelődés és együttműködés érdekében. Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond és később Illyés Gyula, Németh László és József Attila munkássága széles körű és gazdag bizonyítékokkal szolgált arra, hogy irodalmunk mindig is kereste a közép–európai (Kárpát–medencei) összefogás lehetőségét, és jó lelkiismerettel kezdeményezte a dunavölgyi kulturális, szellemi kapcsolatokat.

A haza fogalomköre a trianoni tapasztalatokra reflektáló irodalom következtében bizonyos mértékig átalakult, ennek révén megújult, megerősödött és gazdagodott. A Babits és Kosztolányi, Kós Károly és Reményik Sándor, Illyés Gyula és József Attila által hirdetett új nemzeteszme ugyanakkor nem járt együtt elzárkózással, nem vezetett a kulturális izoláció felé. Ellenkezőleg, irodalmunkban talán soha nem volt olyan erős a közép–európai összefogás gondolata, a Dunatájon élő népek együttműködésének vágya, mint éppen a két világháború között. Ez a gondolat nagy történelmi hagyományokra épült: Kossuth Lajos és Teleki László eszmái örökségére, Ady Endre és Jászi Oszkár ideáljaira. A dunai együttműködés eszméi erősödtek fel a román írókkal kapcsolatot kereső Babitsnál, a szerb irodalommal ismerkedő Kosztolányinál, a közép–európai népek lelki rokonságáról értekező Németh Lászlónál és természetesen a szlovák és román költőket fordító József Attilánál. A közép–európai (dunavölgyi) orientáció legnagyobb költői megfogalmazása is József Attilához fűződik. Az 1936 júniusában írott *A Dunánál* című nagyszerű költeményre gondolok, amely egyszerre személyes vallomás és nemzetstratégiai állásfoglalás. Ennek a költeménynek a záró szakaszai tanúskodnak a költőnek arról a meggyőződéséről, hogy a nemzeti sors őszinte vállalását a közép–európai nemzetek megbékélésének szolgálatával kell kiegészítenie:

*„A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.*

*Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavargó
e szívben, mely e múltnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!*

*... Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a múltat be kell vallani.
A Dunának, mely múlt, jelen s jövőendő,
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.”*

József Attila európai tudatosságának és hűségének bizonyára leginkább ismert és méltányolt megnyilatkozása az 1937 január elején írott *Thomas Mann üdvözlése* című költemény. Valójában alkalmi versnek készült, a nagyszerű német író budapesti látogatására, akit a Szép Szó szerkesztősége hívott meg, és a Magyar Színház ünnepi estjén kellett volna a költőnek felolvasnia, ezt azonban a rendőrség betiltotta, így csak a folyóiratban jelenhetett meg. Thomas Mann számára természetesen lefordították a költeményt, és ő nyilatkozott is arról (a Magyar munkatársának), hogy milyen mélyen hatott rá a költő gesztusa. A gesztus már régóta emigrációban élő és hazájában nemlétezőnek nyilvánított írónak szólt, a költemény mindazonáltal ennél jóval nagyobb fontosságot kapott: az európai humanizmus eszményeihez ragaszkodó magyar irodalom kollektív hitvallásának rangjára emelkedett. József Attila ugyanis nem pusztán a **Buddenbrook-ház** és a **Varázshegy** írója előtt tisztelgett, hanem a tradicionális értékek előtt is, hiszen maga a Budapestre látogató író ezeknek az értékeknek az akkor már üldözött képviselője és szimbóluma volt. A költemény igen bőséges módon, mintegy az európai írók, közösségének eszméjére utalva (Mann mellett a nemrégiben meghalt Kosztolányi alakját is felidézve) tett európai humanizmus hagyományos értékei: az egyéni szabadság és a szolidaritás mellett, és utasította el a „szörny-államok” zsarnokságát és a zsarnokságok „ordas eszméit”. Bizonyára (az iménti fejtegetések következtében is kijelenthetően) nemcsak a szélsőjobboldali zsarnokságokat és eszméket, hanem a szélsőbaloldaliakat is. De lássuk magának a költeménynek a szövegét:

„Párnás szavadon át nem üt a zaj -
mesélj arról, mi a szép, mi a baj,
emelvén szívünk a gyásztól a vágyig.
Most temettük el szegény Kosztolányit
s az emberségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny-állam iszonyata rág
s mi borzadozva kérdezzük, mi lesz még,
honnan uszulnak ránk új ordas eszmék,
fő-e új méreg, mely közénk hatol -
meddig lesz hely, hol fölvashatol?...
Arról van szó, ha te szólsz,
ne lohadjunk, de mi férfiak férfiak maradjunk
és nők a nők - szabadok, kedvesek
s mind ember, mert az egyre kevesebb...
Foglalj helyet. Kezdd el a mesét szépen.
Mi hallgatunk és lesz, aki csak éppen
néz téged, mert örül, hogy lát ma itt
fehérek közt egy európaít.”

JÓZSEF ATTILA ISTENHITE

Van József Attilának egy levele, tanárához, Galamb Ödönhöz írta 1923. december 8-án, ebben olvasom a következőket: „Most művészetben megújulás előtt így keserves lesz keresztülvinni, mert még nincs meg az új ethika, Krisztus ethikájától is sokban fog különbözni. Én úgy képzelem el, hogy circa arányban tér el az új testamentumtól, amilyen arányban az új testamentum az ótól. És ez nem bolondság, ezt én erős hittel hiszem és így vélek eljutni az életem értelméhez, hogy azután megtaláljam az élet (és a létezés) értelmét. Ez összefügg szervesen az Isten-hittel és itt figyelmeztetem Ödön bátyámat arra az álomra, amit Makón már elmondtam, hogy én az Istent új és igazi valójában fogom megmutatni”. Lehet, ez nem közönséges ambícióra vall, a költő, szerencsére, később feladta ezt a „legújabb testamentummal” kapcsolatos tervét, arról azonban sosem mondott le, hogy számot adjon az Istennel (az isteneszmével, a megváltással, a transzcendens léttel) folytatott szellemi küzdelmeiről. Ezek a küzdelmek Ady Endre vagy Babits Mihály esetében, egész személyiségét megmozgatták, ennek a személyiségnek a legbenső lényegére hatottak.

A költő „istenhite” és „kereszténysége” igen változatos, időnként egymásnak ellentmondó érzéseket foglalt magába. Szerepe volt a szinte gyermeki módon naiv vallásosságnak, az intellektuális istenkeresésnek, az ideológiai tan-
tésekre hivatkozó istentagadásnak, az emésztő Isten utáni vágyakozásnak, a megváltás lehetőségéről lemondó kétségbeesésnek és az élet legmélyebb „bugyraiból” (a szó Dantétól, pontosabban magyar tolmácsától, Babits Mihálytól való, és az **Isteni színjáték** első részének: a **Pokolnak** a reménytelen világára utal), tehát az élet legmélyebb „bugyraiból” felemelkedő és a megváltást kereső reménynek. Tehát mindennek, ami egy emberi lény és az Isten viszonyára egyáltalán rányomhatja a maga bélyegét. Ebben a tekintetben alig találunk huszadik századi irodalmunkban olyan költőt, aki a hagyományosan materialistának és istentagadónak mondott József Attilához hasonló mélységben és intenzitással élte volna át az Isten és az ember viszonyának drámai tapasztalatait vagy a bűnbeesés és a megváltás misztériumát. Ebben valóban Ady és Babits és a későbbiek során Reményik Sándor, Dsida Jenő, Rónay György, Pilinszky János és Szilágyi Domokos lehetnek az eszmei- és sorstársai.

A mögöttük lévő évszázad magyar vallásos és istenkereső költészetéről kevés tartalmas okfejtést mutathat fel az irodalomtörténet-írás. Holott a vallásos költészet, az istenhit, az istenkeresés vagy éppen az Istennel folytatott lelki küzdelem mindig is jelen volt a modern magyar költészetben, irodalomban. József Attila vallásos költészete igazából mindegyik kategóriába besorolható, és mellettük besorolható még egy továbbbiba, amelyet az istenhittel, az istenhitért folytatott benső küzdelem jelöl meg, és amelynek éppen fontos eleme az emésztő bűntudat, illetve a megtisztulás sóvárgó vágya. Az igen korai (1922 júniusából való) **Fohászzkodó ének** az esztétikai istenélmény hagyományai szerint rajzol képet az Istennel történő találkozás nagyszerű érzéséről: „A szívem ócska, remek / Szelence s rajta nem fogott a rozsdá. / Nyitott tenyéren nyújtom a magosba, / s hajnalbíbor ércén megremeg.” József Attila közismert „betlehemes” költeményei: a **Betlehem** és a **Betlehemi királyok** a „népi” hagyomány, a betlehemezés népszokásának idillikus vallásosságát idézik fel, lássuk most csupán a pódiumon is gyakran felhangzó másodikat: „Iru-l-pirul Mária, Mária, / boldogságos kis mama. / Hulló könnye záporán át / alig látja Jézuskáját. / A sok pásztor mind muzsikál. / Meg is kéne szoptatni már. / Kedves három királyok, / jóéjszakát kívánok!”

A versek egy része, különösen a korai költemények, egyféle naiv, mondhatnám istenhitről tanúskodnak, ezek mutatják leginkább azt, hogy a költőre milyen mélyen hatott az Evangéliumok lelkisége. Ezek a versek mint-

egy személyes viszonyt hoznak létre a költő és Isten között, és a mindennapi élet, mondhatni, a külvárosi valóság egyszerű világának mozzanatait felidézve beszélnek a költőről. A több kínálkozó példa (1925 májusából az **Isten**, ugyanezen év őszéről az **Isten**, 1928-ból az **Isten** és több hasonló költemény) közül egyedül az 1928 elején írott, majd szövegében 1934-ben véglegesített **Istenem** című verset szeretném idézni:

*„Dolgaim elől rejtegetlek,
Istenem, én nagyon szeretlek.
Ha rikkancs volna mesterséged,
segítnék kiabálni néked.*

---

*Ha nevetnél, én is örülnék,
vacsora után melléd ülnék,
pipámat egy kicsit elkérném,
s én hosszan, mindent elbeszelnék.”*

A szinte gyermeki istenhit együtt jár az Isten ellen forduló lázadással, az istenhit megtagadásával. József Attila életének és világképének különben is állandósult mozgatója a lázadás; pályakezdő költőként „a szépség koldusaként” fordult szembe a felnőttek társadalmával, a magyar vidék sivár viszonyain felháborodva csatlakozott a falukutató fiatalok ellenzéki törekvéseihez, a külvárosokban szerzett tapasztalatok következtében vállalt szerepet a kommunista mozgalomban, majd az ott tapasztalt embertelenségek és az őt személyében is sértő igazságtalanságok nyomán szakított a párttal. Valójában elmondható, hogy a csatlakozással és az elkötelezettséggel szinte együtt mindig megjelentek nála az elégedetlenség és a lázadás gesztusai. Ez történt a gyermeki istenhit és istenszeretet vallomásaival egy időben is, az Isten ellen lázadó versek tulajdonképpen nem a tudatos szembefordulás vagy tagadás dokumentumai, inkább érzelmi indulatkitörések, amelyek nem annyira a társadalmi konvenciókat tagadják meg. Világos példája ennek a nevezetes **Tiszta szívvel** 1925 márciusából, amely polgárpukkasztó kijelentésekkel indul: „Nincsen apám, se anyám, / se istenem, se hazám”, hogy az után a lélek tisztasága, vagyis egy – „az Isten által megjelölt” – képzet mellett tegyen hitet: „s halált hozó fű terem / gyönyörű szép szívemen”. És ezt az inkább társadalmi bölcséleti lázadást fejezi ki az 1929. április 29-én keltezett **Lázadó Krisztus**, amely lázadó indulattal, mégis személyes közvetlenséggel kéri számon az Úron az evilági igazságtalanságokat:

„Ó, Uramisten, ne légy Te a Jóság!
Ne légy más, mint az Igazságos Úr.
Több kalászt adj, de azért el ne vedd
a Rózsát.

Vagy ne maradj vén Kozmosz-palotádba,
Gyere ki, nézd meg – szolgád mit csinál?
Ronggyá nem mosná élet-subád ember
Átka.

S Neked könnyű vón a tövist letörni.
Tanulhatnál még tőlem is, Uram –
Én töröm s nem lesz vacsorám, csak – föld:
egy Ölnyi.

A telked azért mégis tisztítom csak.
És már egy nagy, sajtó gerinc vagyok –
Sokat görnyedtem, ne kívánd, hogy eztán
Rontsak.”

József Attila istenhitét természetesen nem lehet a huszadik századi magyar költészet nagy hitvallóinak, így Babits Mihálynak, Sík Sándornak, Reményik Sándornak, Rónay Györgynek, Dsida Jenőnek vagy Pilinszky Jánosnak az istenhitével összehasonlítani, ámbár időként nekik is meg kellett hitükért küzdeniük. Ő az a költő, aki gondolkodásának legáltalánosabb törvényei szerint mindig is valamilyen kettős fénytörésben szemlélte és ítélte meg tapasztalatait és felismeréseit.

Beney Zsuzsa, József Attila istenes verseiben elmerülve arra hívta fel a figyelmet, hogy az **Óda** „a világ természeti harmóniáját”, az **Eszmélet** pedig „az emberi világ rendezettségét” szeretné érzékelteni. A nagy szerelmi költemény, mondhatnók, a szerelmi érzés transzcendens távlatait sejteti, midőn az érzelmek ívének azt az emelkedését mutatja be, amely a pusztá biológikum világától a lelki folyamatokig, majd tovább, a szerelmi érzés transzcendentális értelmezéséig visz. Az ember, mint az anyagi világ része, éppen a szerelmi érzés által emelkedik fel, az anyagi világ fölé, létezése ezáltal mintegy magasabb értelmet kap, ahogy a költő mondja: csillagképek remegnek benned (...) nap süt, homályló északi fény borong - / tartalmaidban ott bolyong / az öntudatlan örökkévalóság”.

Az **Eszmélet** értelmének teljesebb megfejtése ennél jóval nehezebb feladat, nem csoda, hogy számos irodalomtudós (Szabolcsi Miklós, Szigeti Lajos Sándor, Szuromi Lajos, Tverdota György) foglalkozott értelmezésével, nemegyszer könyvek formájában. A jelen tanulmány természetesen nem vállalkozik arra, hogy a tudós értelmezéseket bemutassa, csupán jelezni kívánja, hogy ennek a kivételes – az egész magyar költészetben a legnagyobbak közül való – költeménynek is lehet olyan olvasata, amely szerint József Attilától nem idegen a transzcendencia távlata. Beney Zsuzsa éppen eme távlat következtében állítja párhuzamba a két költeményt. A következőket állapítja meg: „A világegyetem s benne az emberi lét értelmének és rendjének keresése kap hangot az **Eszmélet**-ben is; csakhogy itt nem a felismerés boldogságának, hanem a hiábavaló keresés reménytelenségének hangján. Az **Eszmélet**-ben a költő képtelen az átfogó értelemig eljutni; s itt elkertülhetetlenül felmerül Istennek mint negatívumnak a jelentősége is. Az **Eszmélet** univerzuma ugyanis hol az emberi, hol pedig az ember fölötti világ zártságát jelenti (az ember fölöttit nem transzcendenciát, hanem mint természeti-kozmikus törvényeknek engedelmeskedő - ha engedelmeskedő – világegyetemet értjük), s a költő reménytelenségének és kudarcának oka, hogy nem találja meg azt a kérdezősi módot, amellyel az »egész világ« egyetemes törvényeire kérdezhetne.” Beney Zsuzsa, ahogy olvassuk, bizonyos kételyt jelent be afelől, hogy a költeményben kialakított nézőpontból rá lehetne látni a természeti világ és a kozmosz fölött sejthető nem evilági létezésre, magam úgy gondolom, hogy például attól a világréptől, amely a 7 számmal jelölt szakaszban kitapintható, nem lehet idegen a teremtés-elvű világmagyarázat. Legalábbis nyílik út e felé az értelmezés felé:

*„Én fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére
– csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a múlt szövőszéke,
és megint fölnéztem az égre
álmaid gőzei alól,
s láttam, a törvény szövedéke
mindig fölfeslik valahol.”*

Az **Óda** és az **Eszmélet**, ahogy a korábbi fejtegetések megállapításai szerint **A Dunánál**, a **Thomas Mann** üdvözlése és a **Hazám**, József Attila érett korszakának klasszikus remekei, egyszersmind a modern magyar költé-

szet legnagyobb alkotásai közé tartoznak. Ami utánuk következik, az már a fájdalom és olykor a fájdalom világából feltörő elemi életösztön (többször a szerelmi érzés) költészete. Kétségtelen, hogy ebben a kései (1936-37-es) lírában is található kimagasló értékű művek (akár a töredékek között). A versek világában azonban már nem a mindenség, a történelem vagy a lélek újszerű rendjét felfedező, avagy ennek alakítására törekvő költői szemlélet áll, hanem a magányos és reménytelen szenvedés. Ugyanakkor talán azt is meg lehet kockáztatni, hogy ezekben a kései költeményekben jut el József Attila költészete a modern magyar keresztény költészet magaslataira: az istenkeresésnek, az Istenre találásnak azokhoz a megrendítő élményeihez, amelyek nemegyszer a gondviselést ostromló könyörgés, az Istent személyesen megszólító vallomás, általánosságban a misztikus líra magaslatain kapnak hangot. Meggyőződése szerint ezekhez a versekhez, pontosabban ezeknek a verseknek az istenélményéhez és keresztény misztikájához a modern magyar költészetet tekintve egyedül Pilinszky János lírája hasonlítható.

József Attila kései verseinek megrendítő tragikumja a bűntudat és a szeretetvágy mélyen átélt érzései között bontakozik ki, ennek során alakít ki új, személyes kapcsolatot Istennel, akinek jóságára és szeretetére akkor is vágyik, ha léte felől elméjében olykor bizonytalanság támad. A bűntudatot mindinkább kilátástalanná váló sorsa és mindinkább elhatalmasodó mentális betegsége váltja ki. 1935 augusztusában **Én nem tudtam** című versében mondja: „Én úgy hallgattam mindig, mint mesét / a bűnről szóló tanítást. (...) Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség / barlangja szívem (. . .) Most már tudom. E rebentő igazság / nagy fényében az eredendő gazság / szívemben, mint ravatal, feketül.” De idézhetném ugyanebből az időből **Bűn** című versét is: „Zord bűnös vagyok, azt hiszem, / ... / Hogy bűnös vagyok, nem vitás. / De bármit gondolok, / az én bűnöm valami más, / Tán együgyű dolog. / Mint fősvény eltűnt aranyát, / e bűnt keresem én...” (Ez a költemény bizonyára összefügg a költő pszichoanalitikus kezelésének eseményeivel.) A bűntudat persze, mint a korszak nem egy keresztény költője esetében, lehet a bűnbánat és a bűnbocsánat forrása, ez történik József Attila esetében is.

A bűntudat mellett a kései versek másik jellegzetes érzése a mérhetetlen és ki nem elégített vágy a szeretet iránt. Ez a vágy, igaz, az ifjú József Attila költészetét is áthatotta, mégis a halál közelében a boldogtalan, mert visszautasított szerelmi érzések nyugtalanító terhe alatt, eszmei és politikai csalódások, kiábrándulások nyomasztó tapasztalatai után mindinkább égetőbb és fájdalmasabb. Hadd idézzem itt a költőt (különben az utóbbi évti-

zedben a szükségesnél talán többet is idézett) pszichoanalitikus feljegyzéseit: a **Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben** című szöveget: „Az a szerencsétlen, aki ezeket írta, mérhetetlenül áhítozik szeretetre, hogy a szeretet visszatartsa őt oly dolgok elkövetésétől, melyeket fél megtenni. Őt olyasmért verték, amit soha nem tett volna, ha szerették volna. Ő az a gyermek, akit nem szerettek, s akit ezen kívül azért vertek, mert nem tudták elviselni azt, hogy nem szeretik... Így kívánja ő a szeretetet azért, hogy ne bántsák.” A viszonzás nélkül maradt szeretet következményeként átélt gyötrődés hatja át a kései versek egy részét is. Idézem a **Nagyon fáj** című költeményt (a költő utolsó verseskötetének címadó, tehát hangsúlyos versét):

*„Kettős teher
s kettős kincs, hogy szeretni kell.
Ki szeret, s párra nem találhat,*

*oly hontalan,
mint amilyen gyámoltalan
a szükségét végző vadállat. „*

Utolsó éveinek költészetét teljesen áthatja a szeretethiánynak ez a fájdalma, a megértő szeretet után való sóvárgás. Egyedül a másoktól kapott szeretet enyhíthetné az emésztő büntudatot, s az önvád és a szeretethiány taszítja a különben is súlyos mentális betegséggel küzdő költőt abba a lelki állapotba, melyben véglegesen reménytelennek látja sorsát. Két, 1936 november-decemberéből való versét idézném. A **Ki-be ugrál...** címűben a következőket olvasom: „Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem. / Ha megbolondulok, ne bántsatok. / Erős karokkal fogjatok le szépen; (...) Gondoljátok meg. Ezen a világon nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én, / az sincsen. Utolsó morzsáit rágom, /amíg elkészül ez a költemény”. A **Kiáltozás** pedig a következőkben tesz a szörnyű gyötrelmekről árulkodó vallomást: „Jaj, szeressetek szilajon, / hessentsétek el nagy bajom! / Eszméim közt, mint a majom / – a rácsok közt le és föl, / vicsorgók és ugrándozom, / mert semmit sem hiszek s nagyon / félek a büntetéstől.”

A büntudat és a szeretethiány kettős szorításában József Attila Istenhez emeli föl szívét. Az Isten kegyelme és szeretete lesz a végső menedék, amelynél a szeretetet nélkülöző emberi világgal szemben, a büntudatos szorongásoktól terhelt lélek feloldozást keres. Az utolsó versek tulajdonkép-

pen két eszmei körben helyezkednek el: lehet úgy olvasni őket, mint az egzisztencialista bölcselet kényszerű kifejezését, hiszen a költő a „világba vetett”, a „létbe vetett” ember végső árvaságáról és szorongásáról beszél, és lehet úgy olvasni őket, mint a transzcendenciát ostromló evilági kétségbeesés zaklatott vallomását, amely aszemélyiség megsemmisülésével szemben Istennél keres vigasztalást. Az 1937 februárjában írott **Nem emel föl** című költeményben olvasom:

*„Nem emel föl már senki sem,
belenehezültem a sárba.
Fogadj fiadnak, Istenem,
hogy ne legyek kegyetlen árva.*

*Intsd meg mind, kiket szeretek,
hogy legyenek jobb szívvel hozzám.
Vizsgáld meg az én ügyemet,
mielőtt magam feláldoznám.”*

József Attila Istene, és ezt ismét el kell mondanom, bizonyára nem a hitben megbékélők és lelki békét találók, s még kevésbé a hitvallók és bizonyásgtevők Istene. Nem a tudatos elme vezet el hozzá, hanem a végső kétségbeesés ellen feltámadó elemi életösztönből fakadó remény. Ez a minden keserves tapasztalatot és evilági felismerést megcáfolni igyekvő remény, amely a transzcendenciával szemben érzett kételkedés és a békéltető istenhit közötti határvonalat ostromolja, ez a remény jelenik meg József Attila kései költészetében, így az 1937 márciusában született **Bukj föl az árból** című versében:

*„Ijessz meg engem, istenem,
szükségem van a haragodra.
Bukj föl az árból hirtelen,
ne rántson el a semmi sodra...*

---

*Meghalni lélegzetemet
fojtom vissza, ha nem versz bottal,
és úgy nézek farkasszemem,
emberarcú, a hiányoddal!”*

Innen már csak a lélek végső összeomlásához és az önkéntes halálhoz vezet út, erről tanúskodnak a költő utolsó hónapjainak versei: a **Tudod, hogy nincs bocsánat**, a **Karóval jöttél...**, a **Talán eltűnök hirtelen...** és **Az Isten itt állt a hátam mögött** (a régebbi kiadásokban **Négykézláb másztam**) című költemények. Ezek a versek a magyar költészet kétségbeesésről és reménytelenségről beszélő, megrendítő vallomásai közé tartoznak, helyük ott van az élettől búcsúzó Vörösmarty, Petőfi, Ady és Babits utolsó versei mellett. A keresztény hagyománytól sem idegen ez a mélységes mélységekből kiáltó fájdalom, a keresztre feszített Krisztus utolsó szavaira gondolok, az „Eli, Eli, Lama Sabaktani”-ra. **Az Isten itt állt a hátam mögött** című versben olvasom: „Négykézláb másztam. Álló Istenem / lenézett rám és nem emelt föl engem.” A verskezdetben kifejezett mérhetetlen magányt és szorongást végül mégis az emberi értékek felmutatása zárja le, keresztény értékeké: „énvelem a hűség van jelen / az üres úrben tántorgó világon.” Mint ahogyan az utolsó, 1937. november 24-én írott, **Íme, hát megleltem hazámat** című költemény is az egyéni sorson felemelkedve, tőle eltávolodva kíván emberi boldogságot és szeretetet:

*„ Mióta éltem, forgószélben
próbáltam állni helyemen.
Nagy nevetség, hogy nem vétettem
többet, mint vétettek nekem.*

*Szép a tavasz és szép a nyár is,
de szebb az ősz s legszebb a tél,
annak, ki tűzhelyet, családot,
már végképp másoknak remél.”*

Minden bizonnyal ezeknek az utolsó verseknek a „sz szenvedéstörténete” vethette össze Pilinszky János (**Az új év elé** című, 1963-as jegyzetében) József Attila sorsát Jézuséval. „Hogy mennyiben volt rokon József Attila sorsa Jézuséval? – hangzik az ugyancsak a transzcendencia világát ostromló katolikus költő érvelése. – Hogy mi volt benne **jézusi**? A tisztasága. Szelíd ereje, amely nem tűrte a kompromisszumot. Persze, ő mint ember, nyilván telve volt emberi gyengékkel, de mint művész, makulátlan volt, s művészi sorsa valóban az áldozati bárányéhoz hasonlított. Egy zavaros korban ő is mindannyiunkért szenvedett, áldozta föl, s az agyára boruló téboly inkább vádolja korát, mint tulajdon vétkét.”